

אל ארץ חדשה אתה עובר: ההגדה הקיבוצית של פסח ותולדותיה

גוריון מקיבוץ בית-השיטה וזכריה גורן מקיבוץ העוגן. שניים מתוך השלושה, בן-גוריון וגורן, לא זכו לברך על המוגמר. הספר ראה אור במלאות עשור לפטירתו של בן-גוריון ושנתיים לפטירתו של גורן והוקדש לזכרם. משנות שוע לבדו במלאכה, הצטרפו אליו בשנת 2006 בנימין יוגב (בוג'ה), מוקי צור ועזרא רבין והביאו להשלמתה.

הספר נפתח ברשימה של שוע, 'כי צד בא לעולם ספר זה'. על פי סיפורו הוררתו של הספר הייתה בפנייה של אבא קובנר בשנת 1987 אל אנשי ארכיון החגים של התנועה הקיבוצית, וכך כתב: 'לילות הסדר וההגדה של פסח בתנועה הקיבוצית הם הם היצירה המקורית ביותר שהתנועה יצרה בתחום החג והתרבות מאז ראשיתה. מן הדין להפקיד עדות לתולדותם בגנוז האומה. אתם בארכיון חייבים לקחת על עצמכם משימה זו. כי אם אתם לא תעשו זאת – איש לא יעשה זאת מלבדכם. ואם לא תעשו זאת עכשיו – הדבר כבר לא יעשה' (עמ' 9). אנשי הארכיון נענו לאתגר, ובשלב ראשון הגדירו את מטרת הספר. מטרה עיקרית, כותב שוע, הייתה 'להצביע על תהליך התמורות שעברה ההגדה הקיבוצית', ובתוך כך להדגיש את העימות עם ההגדה המסורתית ואת הניסיון לגשר בינה לבין המציאות הציונית.

שני החלקים¹ הראשונים בספר הם מעין רקע ופרודור ללבו. חלק א עוסק במקורות החג ובהגדה המסורתית, שכן על פי השקפת העורכים 'אי אפשר להבין את ההגדה הקיבוצית בלי להכיר לעומק את ההגדה המסורתית'.² חלק ב סוקר את מקומו של החג בהוויית החיים הקיבוצית, ובו שני מוקדים: החג בתקופת הראשית של הקיבוץ ויחסן של התנועות הקיבוציות לדת ולמסורת לאורך השנים ובמעברי הדורות.

צבי שוע (פאוסט) (עורך ראשי), אריה בן-גוריון וזכריה גורן (עורכים), בנימין יוגב (בוג'ה), מוקי צור ועזרא רבין (מערכת), אל ארץ חדשה אתה עובר: ההגדה הקיבוצית של פסח ותולדותיה משנות השלושים של המאה העשרים, בית השיטה: שיטים מכון החגים, תשע"א, 638 x עמ'

לאחר שנות עבודה רבות, מלוות בלבטים ומשברים, ראה אור הספר 'אל ארץ חדשה אתה עובר: ההגדה הקיבוצית של פסח ותולדותיה', והוא עב כרס וכבד משקל, תרתי משמע. שלושה עשו במלאכה: צבי שוע מקיבוץ געש, אריה בן-

1 בספר תשעה חלקים, ובכל חלק פרקים אחרים.
2 כך, על פי ראיון עם בנימין יוגב, מקור ראשון, 6 באפריל 2012, עמ' 11.

של המשך למסורות מימי הביניים ומשלהי העת החדשה, שגם בהן חוברו הגדות בלשון פרודית.⁴ בחלק ג הספר מגיע לעיקרו. גודש ההקדמות והפתיחות המובילות אליו אפשר שהוא ביטוי להתרגשות ולהתרוממות הרוח שליוו את יצירת הספר ואת הכניסה ל'טרקלינו'. לבו של הספר הוא סקירת ההגדות הקיבוציות שנתחברו עד שנות החמישים של המאה העשרים. בתוך כך מפורט תוכנו המלא של שש הגדות, מהקיבוצים דגניה ב, גבעת-כרנר, יגור, עין-חרוד, בית-זרע וניר-דוד, ומובאים קטעים מתוך כ-200 הגדות מקומיות אחרות. הקטעים ערוכים לפי נושאים ומוטיבים מרכזיים: האביב, טקסי קציר העומר, יציאת מצרים, אקטואליה, נוסחי 'זכור' ו'מגילות המקום', הקושרות את הסיפור ההיסטורי עם תולדות הקיבוץ המסוים וההווה שלו. לכל אחד מהמרכיבים מוקדש חלק בספר. על פי הסיכום הכללי שבסוף הספר, מוצגים בו כ-10,000 קטעים, שנבחרו מתוך מאות הגדות המצויות בארכיון 'שיטים'.

המובאות מתוך ההגדות נדפסו בספר בעיצוב הגרפי המקורי וכך גם האיורים המלווים אותן. הדפסה זו מאפשרת להתרשם מן היצירתיות המגוונת ומההשקעה הרבה בהיבט האמנותי והאסתטי של ההגדות ושל החג. המובאות בעיצוב המסוגנן והאיורים הרבים שלצדן תופסים את עיקר נפחו של הספר ומעניקים לו איכות אמנותית שהיא אולי מסגולותיו הבולטות. שוע קושר את הדגש האסתטי למגמת המשכיות ההיסטורית-התרבותית בהגדות הקיבוציות: 'לאיורים המתלווים מאז ימי הביניים לטקסט ההגדות המסורתיות בכלל ושל אלה שבהגדות

בתיאור החג בראשית התקופה החלוצית מודגשת האמביוולנטיות ביחסם של החלוצים לחג ולמסורת בכלל, יחס שנשתלבו בו שלילת הגלות וסמליה וחיוב המשכיות היסטורית. בתקופה זו היטלטלו התרבות הקיבוצית ועיצוב החגים בה בין הרצון לתת ביטוי לאופייה החילוני של התנועה ובין שאיפה לשמור על המשכיות יהודית. פסח היה החג המקורי הראשון שעוצב בקיבוץ, בגלל רעיונות המרד והשחרור הלאומי הקשורים בו. על פי עדויות – ובהן עדות של דוד בן-גוריון על ליל סדר של 'השומר' בסג'רה בשנת 1913 ועדות של יוסף שפרינצק על ליל סדר בדגניה בשנת 1911 – הסדר נחוג בשנות הראשית בשירה ובריקוד חסידיים ובשתייה. לעתים נלוותה אליהם קריאת סיפור יציאת מצרים מתוך התנ"ך. עדות על אווירה מיוחדת בליל הסדר בביתניה עילית מובאת מתוך 'קובץ קהילתנו'³: 'חדר האוכל מקושט ענפים ירוקים, הכינו לפגישה משותפת. ישבנו לשולחנות ארוכים. שתיקה, נקישת הכפות והצלחות – נקישת שיניים מהירה. שקט... ככה חגגנו את הסדר' (עמ' 65).

יצירה מתקופת הראשית שמבטאת את ההיסוס והלבטים ביחס לחג, היא ההגדות הפרודיות שנוצרו בקיבוצים. הספר מציג הגדות אלה כמשקפות את הרצון להנתק מהטקסט המסורתי ויחד עם זאת גם ראשית הדרושיה עימו' (עמ' 70). ההגדות הפרודיות נכתבו על דרך ההיפוך: מול 'בימים ההם' בהגדה המסורתית – 'בזמן הזה' בהגדה הפרודית. סדרן העבודה, הטבח והקיבוצניקים האחרים הם גיבוריה של ההגדה הפרודית. עורכי הספר רואים בהגדות אלו יצירה מקורית, 'עממית-קולקטיבית', ומוצאים בהן צד

4 קהילתנו: קובץ תרפ"ב: הגות לבטים ומאויי חלוצים, מהדורת מ' צור, ירושלים תשמ"ח.
 4 ראו למשל: ל"ר זימלין, סדר הגדה למלמדים, אודסה 1862.

3 קובץ 'קהילתנו' נערך בשנת 1922 וקובצו בו רשימותיהם של חברי הקיבוץ הראשון של תנועת 'השומר הצעיר' בארץ לאחר שירדו מביתניה עילית וחנו במחנה שומרייה, בצד כביש חיפה-ג'דה. ראו:

עוד חסרו להם בהגדה המסורתית ארץ־ישראל והאביב. העורך מביא מדבריו של קובנר על משמעות חסר זה: 'בגולה לא היתה לעם ישראל אדמה תחת רגליו אם כי הרבה שמיים מעל ראשו; כאן בארץ, כאשר באו חברי הקיבוץ לעצב לעצמם מחדש ועל פי דרכם את חגיגת ישראל בכלל ואת חגיגת הפסח על הגדתו בפרט, היתה להם הרבה אדמה תחת רגליהם, ואף הרבה שמיים רחבים וחדשים מעל ראשם' (עמ' 90).

חסר אחר שביקשו למלא בהגדה הקיבוצית היה האירועים ההיסטוריים־הלאומיים מן העבר הקרוב ואף אירועים שהתרחשו בקיבוץ גופו בשנה שחלפה. העיון במרכיבים הללו, המייחדים את ההגדה הקיבוצית, הדיון בגוניהם ובשינויים שחלו בהם במהלך שנות יצירתן של ההגדות – בזה עוסק עיקר הספר. בצד המרכיבים החדשים מודגש תהליך הקליטה ההדרגתי של חומרים מסורתיים בהגדות הקיבוציות, תהליך שהתעצם בעקבות השואה. הכללת המקורות המסורתיים ביטאה לדברי העורכים לא רק הזדהות עם ההיסטוריה היהודית ועם התרבות הלאומית אלא גם שינוי ביחס לגולה. במקביל מציין שוע בפליאה את פיחות מקומו של המרכיב הרעיוני בהגדות. הופעתו בהן לרוב עקיפה, ומשתמעת מתוך מובאות ספרותיות ופובליציסטיות. רווחות בעיקר מובאות מכתביהם של יוסף חיים ברנר, ברל כצנלסון ודוד פרישמן ומשירי חיים נחמן ביאליק ושאל טשרניחובסקי.

לקראת חתימת הספר, בחלק ה, מוצג המעבר שהתרחש החל משנות החמישים מהגדות מקומיות אל הגדות תנועתיות. בדיון בנושא יש הבחנה והפרדה בין הגדות של התנועות הקיבוציות השונות: 'הקיבוץ הארצי', 'הקיבוץ המאוחד' ו'איחוד הקיבוצים והקבוצות'. ההגדה התנועתית האחרונה שראתה אור היא הגדת התק"ם (ה'תנועה הקיבוצית המאוחדת'). היא

הקיבוציות בפרט, חלק נכבד ביצירת ההווה החגיגית לביל הסדר [...] לא בכדי השקיעו אמנים רבים ובעלי שם וכן אמנים חברי קיבוץ את מירב השראתם בתחום זה' (עמ' 589). הוא מביא מדבריו של המאייר והחוקר יובל דניאלי על הדרשותם של יוצרי ההגדה, באיורים ובטקסטים, לניסיון לגשר בין המסורת ובין הקיבוץ החלוצי. באיורים, כמו בגוף ההגדות, חל לטענתו תהליך קליטה הדרגתי של המסורת ומקורותיה. בצד איורים בנושאים מסורתיים (כמו צלחת הסדר) הייתה התייחסות לאקטואליה, למוטיבים ציוניים ואף סוציאליסטיים. המגמה הזו בולטת בעיצוב נושא הגאולה, שהועתק מן הנסיות האלוהית אל האדם הפעיל. לדוגמה באיור של דן וכסלר משנת 1962 ל'עבדים היינו' נראות דמויות כפופות ודמות קפוצת אגרוף פורצת ומזדקפת כלפי מעלה.

ב'פתח דבר' לספר אסא כשר מאפיין את ההיבט האמנותי בעיצוב ההגדות: 'כל אמנות זמינה והולמת שימשה את מעצבי ההגדות לדורותיהן, כל דור וטעמו, כל מקום וסגנונו, כל מעצב וזהותו. ההגדה הקיבוצית של פסח בתקופה המתוארת בספר זה היא גם אוצר מגוון להפליא של שירה ומנגינות, נאומים וציורים ועוד דברי אמנות על פי תנאי הזמן והמקום' (עמ' 14).

בנקודת הפתיחה לעיון בהגדות, במבוא לפרק ג, מוצגת השאלה 'מדוע הגדה קיבוצית?' (עמ' 83). בתשובה מסביר שוע שמייסדי הקיבוצים חשו 'שלא יוכלו להניח על שולחן הסדר הקיבוצי את ההגדה המסורתית. הם חפשו נוסח שיבטא את חווית חייהם – נטישת הגולה והשיבה אל נוף מולדתם' (עמ' 88). הם לא יכלו להזדהות עם ההגדה המסורתית, שהציבה במרכז את האל, פסחה על מעשה יציאת מצרים, והדירה את דמותו של משה. בהשקפת עולמם במרכז סיפור השחרור ניצב אדם.

הופיעה בשנת תשמ"ה, במלאות יובל להגדת עין-חרוד, שנדפסה בשנת תרצ"ה, והייתה להגדה הנפוצה ביותר בקיבוצים.

לספר צורפו שלושה נספחים. בראשון, ריכזו מדוקדק של כל המובאות מן התנ"ך ומספרות חז"ל בהגדות השונות; בנספח השני רשימה קפדנית של מצאי ההגדות הקיבוציות לפי שנות הופעתן מתרצ"ה עד תש"ג; והנספח השלישי מוקדש לסדר המיוחד של קיבוץ יגור בעיצובו של יהודה שרת.

בסיכום הכללי של הספר נרמזת מגמה שעשויה להעיד על תפיסה חדשה, אולי מהפכנית, ביחס להגדה הקיבוצית. החידוש משתמע קודם כול מהשינוי בכותרות ההגדות. כותרת הגדת התק"ם במהדורתה הראשונה הייתה 'סדר פסח בקיבוץ', ואילו במהדורה השלישית, האחרונה עד כה, הכותרת היא 'הגדה ישראלית קיבוצית'. ב'אחרית דבר' למהדורה השלישית של הגדה זו כתב יוגב: 'הגדה זו מיועדת למשפחה הישראלית ולקהילה הקיבוצית בישראל', והוסיף: 'הגדה זו אינה חתומה. ניתן לפי בחירת המסובים להוסיף או לגרוע, וכל המרבה לספר ביציאת-מצרים הרי זה משובח' (עמ' 585-586).

הספר שלפנינו אינו ניתן לקטלוג סוגתי או סגנוני. יוגב הגדירו 'מין קונקורדנציה אולי'.⁵ ואכן בדומה לקונקורדנציה יש בספר ניסיון שיטתי להכיל את כל החומרים הקשורים בהגדה הקיבוצית. לעתים המאמץ מגיע עד כדי נוקדנות – גם שיר המופיע בהגדה אחת בלבד נכלל בסקירה. אם כן חשיבותו הסגולית של הספר בתיעוד המלא והמוקפד. הקושי לשייך את הספר לקטגוריה מובהקת אינו רק בגלל יחידאיותו אלא גם משום שאופיו אינו אחיד. העורכים מלווים את התיעוד, ואת הצגת המצאי בנימה אישית, לעתים רגשית, החורגת מאופי הסקירה האנציקלופדית ומעניקה לספר אופי בלתי פורמלי. את הנופך האישי

תורמות לספר גם רשימות אישיות במוצהר, כמו 'ברכה על המוגמר', שכתב ארנולד דרוק,⁶ רשימתו של שוע 'כיצד בא לעולם ספר זה', 'פתח דבר' מאת כשר ו'אחרית דבר אישית' מאת שוע. נוכחותם האישית של העורכים ניכרת כאמור אף בגוף הדיון בהגדות. היא באה לידי ביטוי בין היתר בדברי קישור האמורים בגוף ראשון (יחיד ולרוב רבים), כגון 'נפתח בחזרה לארץ [...]...' (עמ' 281); 'נפתח בביטוי הקלאסי [...]...' ולא נפרט' (עמ' 270); 'נעיר במיוחד' (עמ' 386). מובאות אלה מדגימות מאפיין נוסף של דברי הקישור: שיתוף הקוראים במהלכים מתודיים. בכך מוסרת כביכול מחיצת העריכה, והרצאת הדברים מקבלת אופי ישיר ולא פורמלי. נוכחות העורכים בולטת גם בהערות שיפוטיות ודידקטיות, כגון 'מן הבחינה הכרונולוגית היה טעם לסדר את סקירת המובאות לפי תאריכי הגדות [...]...' אך מצד שני מקוריות, כושר ניסוח' (שם). הערות אלה מסיטות את הדיון ממסלול תיעודי-אנציקלופדי מרוחק ותורמות לרושמו האישי של הספר.

אופיו הלא פורמלי והלא אקדמי של הספר ניכר גם בהיעדר הפניות מדויקות למקורות – בעיקר למאמרים שנזכרים בדברי העורכים – ובהימנעות מהערות שוליים. על כן חומרים שמקומם בהערות כאלה, כמו הבהרות טכניות-מתודיות, משולבים בגוף הטקסט. גם שילובם של הסיכומים הסטטיסטיים הרבים שבספר בגוף הטקסט, בין המובאות הפיזיות וההגיגיות מתוך ההגדות או בעקבותיהן, יש שהוא צורם.

בנספחים רוכזו כאמור המובאות מן התנ"ך ומספרות חז"ל ונרשמו ההגדות הקיבוציות ליישוביהן, אולם אין בהם רשימה של המקורות האחרים: מאמרים וספרים ששימשו את העורכים

5 ראו לעיל, הערה 2.

6 דרוק סייע במשאבים ותמך בהוצאתו של הספר לאור.

פסח בתנועה הקיבוצית הם הם היצירה המקורית ביותר שהתנועה יצרה בתחום החג והתרבות'.
שאלה שנותרה בלתי פתורה היא זו שהעלו העורכים בסכמם את הספר: 'את מי עשוי ספרנו לשרת [...] האם ליצירת המסורת הקיבוצית המקורית של סדר פסח והגדת פסח יהיו נוחלים וממשיכים?' (עמ' 601). מתוך השאלה משתמעת ציפייתם, המובעת גם במפורש בדברי הסיכום, 'שיהודים בכל אתר ואתר ישתמשו בו'. גם מראיין שראיין את יוגב עם צאת הספר הקשה: 'עבור מי ערכתם את הספר הזה?'.⁷ ואכן מנקודת מבט מעשית יש יסוד להערכה ספקנית – ספק אם הספר יגיע לכל בית יהודי כפי שקיוו העורכים.⁸ אולם אין בכך כדי לגרוע מחשיבות המפעל, ואשתמש שוב בדברי קובנר: הספר 'הפקיד עדות [...] בגנוז האומה' ל'יצירה המקורית ביותר שהתנועה [הקיבוצית] יצרה בתחום התרבות והחג'. ולו רק בשל כך ראויים החיבור ויוזמיו ועורכיו לשבח.

במבואות ובדברי הקישור. בחיסרון זה יש משום פגיעה לא רק בשל אי העמידה בדרישה אקדמית פורמלית הנוהגת בספרות מחקר. תמוה גם היעדר מפתחות – כלי חיוני להתמצאות בספר.

שיקול עריכה מוטעה לדעתי הוא מיקום הפרק המוקדש לסדר יגור בנספח, שכן סדר זה – בנוסח האמנותי שהעניק לו שרת – היה לדגם ייחודי בעיצוב לילות הסדר וההגדה הקיבוציים, דגם שהשפעתו לא פגה והיא מהדהדת אף מחוץ לקיבוצים. לפיכך תיאורו והדיון בו ראויים היו לפרק בגוף הספר.

אפשר לסכם כי המטרה שהציבו לעצמם עורכי הספר הושגה. אכן עולים מן הספר התמורות שעברה ההגדה הקיבוצית לאורך השנים, העימות שלה עם ההגדה המסורתית והניסיון לגישור בין המסורת למציאות הציונית. כל אלה עולים מתוך דברי העורכים בפרקים הפותחים ובדברי הקישור ובעיקר מן התיעוד העשיר. הספר מאשר את הנחת היסוד של קובנר ש'לילות הסדר של

7 ראו לעיל, הערה 2.

8 מכשלה בפני עצמה היא ממדיו ומשקלו הפיזי של הספר, וכדאי לשקול להדפיסו בעתיד על נייר דק יותר.